

**ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ЛАТИНСЬКОЇ
ЛЕКСИКИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПРИРОДИ У ДЗЕРКАЛІ
НАЦІОНАЛЬНО-МОВНОЇ КАРТИНИ АНТИЧНОГО СВІТУ**

Тетяна Компанець

Донецький національний університет
вул. Університетська, 24, Донецьк, 83055, Україна
e-mail: ikompanets@mail.ru

Розглянуто особливості відображення мовної картини світу у природничій лексиці стародавніх мов. Проведено історико-етимологічний і семантичний аналіз латинського дендроніма *oliva*, досліджений його дериваційний потенціал. На підставі багатоаспектного вивчення конкретного лексичного матеріалу визначаються наукові критерії і засади для більш широких узагальнень і висновків типологічного характеру.

Ключові слова: мовна картина світу, природнича лексика, дендроніми.

У парадигмі сучасних лінгвістичних досліджень однією з актуальних тем є вивчення шляхів та способів сприйняття, розуміння та збереження за допомогою мовних засобів інформації про навколишній світ. Людина пізнає світ через призму концептуальної системи. Для певного соціуму інваріант “образу світу” обумовлений соціально виробленими опорами, що закріплюються в значеннях, також він може обмежуватись хронологічними, етнічними, культурними параметрами.

Законом людської природи І. О. Ільїн визнає те, що “все велике може бути висловлене людиною або народом тільки по-своєму і все геніальне зароджується саме в лоні національного досвіду, духу та укладу. Денаціоналізуючись, людина втрачає доступ до найглибших джерел духу та священного вогню життя; через те, що ці джерела і цей вогонь завжди національні; в них закладені і живуть цілі століття всенародної праці, страждання, боротьби, споглядання, молитви і пісні” [6, с. 236].

Природа всякої самотності полягає у постійному створенні нових форм для вираження свого духу. Тут доцільно погодитися з думкою О. О. Леонтьєва про те, що “в основі світосприйняття кожного народу лежить своя система предметних цінностей, значень, соціальних стереотипів, когнітивних схем. Через те, що свідомість людини завжди етнічно обумовлена, бачення світу одним народом не можна простим “перекодуванням” перевести на мову світосприйняття іншого народу” [9, с. 20].

С. В. Лур’є вважає, що саме так етнос адаптується до реального світу. У такий спосіб ніби задається та система координат, в якій буде діяти у світі представник певного етносу, формується образ світу, який є “основним компонентом культури етносу” [10, с. 221].

Образ світу як основна складова культури і мови є об’єктом цього дослідження, а предметом – природнича лексика латинської і давньогрецької мов.

Свідомість, що асоціюється зі словом, це одна з багатьох спроб описати знання, що використовуються при виробленні та сприйнятті мовленнєвих повідомлень. Відомо, що природне середовище відіграє важливу роль у виникненні образних еталонних стереотипів сприйняття та осмислення дійсності, крізь які етнос “бачить” світ.

У цьому аспекті заслуговує на увагу дослідження мовно-національної картини світу (МНКС) і способів її експлікації в античних мовах. У даній роботі увага приділена одному із сегментів природничої лексики – назвам дерев (дендронімам), дуже багатому, давньому і цінному для історії як античних, так і сучасних мов, пласту лексики. Разом з тим назви дерев є закритою і чітко організованою, внаслідок обмеженої кількості її членів, лексичною мікросистемою, яка може слугувати класичним зразком строгої структурної організації. Давно помічено, що назви рослин вирізняються великою інформативністю, оскільки флора споконвіку відігравала велику роль у житті різних народів. Дендроніми, зокрема, використовувались вченими як серйозний аргумент у визначенні прабатьківщини індоєвропейських народів [4].

При вивченні природничої лексики стародавніх мов у багатьох випадках доводиться встановлювати більш точне значення номінації. В такому разі поряд із лексикографічними джерелами важливу роль відіграє контекст. Цінними джерелами дослідження дендронимів латинської мови є трактати на природничу тематику Катона, Колумелли, Палладія, та найцікавіший матеріал у цьому плані представлено в 12-17 книгах “Природничої історії” Плінія Старшого [15].

Завдання статті – описати насамперед дендроними, характерні для середземноморського ареалу, дослідити способи експлікації МНКС у латинській мові, виявити специфіку сприйняття стародавнім етносом дійсності, різного за словами Вільгельма фон Гумбольдта “бачення” людиною навколишнього її світу.

Історія культури оливкового дерева (*Olea europaea* L) тісно пов’язана з історією середземноморських народів. Дерево високо цінувалось за міцність деревини і маслянистість плодів. Олія маслинового (оливкового) дерева не тільки споживалась, але широко використовувалась у жертвоприношеннях, для освітлення, змашування тіла і волосся. Греки від народження і до смерті змашували все тіло запашною маслиною олією. Учасники Олімпійських ігор обов’язково натирались нею перед початком змагань. Гомерівському світові маслинова олія була відома як практично єдина олія рослинного походження. Римський енциклопедист Пліній Старший зазначав, що “швидше можна обійтись без вина, ніж без маслинової олії” (NH XV. 3. 41). Зображення оливкового дерева і амфори для олії є найхарактернішим атрибутом культури античних народів.

Слід зазначити, що процес формування природничої лексики в давніх мовах був досить тривалим; у ньому простежується цілий ряд хронологічних пластів. Не останню роль у цьому процесі відіграла міфологія. Як різновид первісного мислення міфологія служила античним народам засобом опису картини світу. А в міфології відношення походження є головним засобом систематизації цієї картини. Тому не викликає заперечень теза про те, що природнича лексика, у тому числі і дендроними, своїми коренями сягає античної культури і структурована переважно навколо понять генезису. Переказами про оливу особливо багатий давньогрецький епос. Власне виникнення оливкового дерева приписувалось Афіні Палладі, яку звично зображали з оливковою гілкою в руці. У суперечці між Посейдоном і Афіною Палладою про те, кому володіти Аттикою, боги прийняли рішення віддати її тому, хто виявить найбільшу благочинність. Посейдон ударив тризубом у скелю, із неї пробилось джерело цілющої води. Афіна заглибила спис у щілину в скелі, він укоренився, перетворившись в оливкове дерево. Боги присудили перемогу Афіні, визнавши її дар ціннішим. Олива разом із смоквою, гранатом та грушею оспівана в “Одіссеї” Гомера. Вимоги вирощувати оливкові дерева містяться в законах Солона. Феофраст писав, що олива росла у Фівах, в садах Лівійської пустелі і великої слави зажили численні оливкові сади острова Корфу [11]. Стародавні греки спочатку звернули увагу на дику маслину, яка не давала плодів. Перша згадка про таке дерево під назвою φύλη з’являється в “Одіссеї” Гомера, коли Одиссей знаходить у лісі два дерева, які виростили разом і були захищені від вітру і сонця (Od. 5. 477). Дендроним φύλη входить в гніздо однокореневих слів із стрижневим коренем φύω-“народжувати”, “створювати”: φυλλάς - “листя”, “зелень”, “гілки з листям”, φύλλον – “листок”, “листя”, φύτον – “рослина”, φύσις – “природа” [13]. Отже, φύλη віддзеркалює своєрідне світосприйняття греків, в якому вічнозелена рослина служить уособленням невичерпної життєдайної сили природи. В латинській мові на позначення дикої маслини вживалась назва oleaster (Plin. N.H. XII. 4. 42) [5, с. 535].

Таким чином, широке розповсюдження і тривале культивування оливи (маслини) у Греції та Римі спричинилося до виникнення багатой і різноманітної за своїм складом мікрогрупи лексем на позначення досліджуваної флористичної реалії. У латинській мові для найменування оливкового дерева і плоду фіксується слово *oliva* (Plin. N.H. XV. 3. 5; Col. R. R. 2. 22; Hor. Epod. 2. 55; Cic. 2. Nat. D. 8; Virg. 8. Ecl. 16). Разом з тим, щоб розмежувати ці значення, деякі автори використовують словосполучення з базовим словом *arbor*: *arbor olivae* (Col. R. R. 2. 23) – “маслинове дерево”. Латинське *oliva* має той же корінь – *ol*, що і слово *oleum* – “олія”. У свою чергу *oleum* походить від грецького *έλαι-*fov* “оливкова олія” (звідки також грецьке έλαία “олива”), що разом з вірменським *ewl* “олія” зводиться до

невідомого середземноморського джерела [12, с. 890; 16, в. 4, с. 423].

Аналіз історико – лінгвістичних джерел дає підстави стверджувати, що в римському суспільстві сприйняття і ставлення до оливкового дерева відбилось у двох іпостасях: прагматично-побутовій і образно-символічній.

Наявність у латинській мові великої і різноманітної групи похідних, мотивованих дендрономеном *oliva* і словом *oleum*, є незаперечним доказом тривалого культивування маслини і значної практичної цінності основного продукту переробки плодів - олії. Ця група вирізняється словотвірною активністю, включає значну кількість дериватів, різних за семантикою і морфологічною структурою. До таких утворень належать власні і загальні іменники, прикметники, дієслова. Іменники склали найбільш різноманітну за способом утворення нових номінацій групу. Лексична структура проаналізованих одиниць виражається в поєднанні кореня із словотвірними суфіксами. Серед іменників найбільш продуктивним виявився суфікс прикметникового походження – *agius*. Похідні з суфіксом – *agius*, мотивовані словом *oleum*, представлені іменником чоловічого роду із значенням певного роду занять або ремесла. Напр.: *olearius* (Col. R.R. 10, 12) – “олійник, продавець маслинової олії”. Подібну семантичну функцію виконував суфікс – *tor*, який використовувався для утворення осіб чоловічої статі і мав агентивне значення. Як відомо, зазначений суфікс спочатку приєднувався переважно до дієслівних основ, лише з розвитком латинської мови з’явилися слова, утворені від субстантивних основ. Напр.: *olivitor* (Pallad. 3, 14) – “той, хто доглядає за маслиновим садом; вирощує і збирає маслини”. Похідні, утворені за допомогою суфікса – *etum* мають локативне значення і означають місця скупчення оливкових насаджень, великі масиви і ділянки, засаджені переважно оливковими деревами: *olivatum* (Col. R. R. 10, 18) – “оливковий гай”. На позначення продуктів, виготовлених з оливкової олії, використовувався суфікс індоєвропейського походження – *mentum*. Напр.: *oleamentum* (Forcell., v. 4, с. 402) – “мазь на оливковій олії”. Темпоральне значення має іменник *oleitas* (Pallad., 1, 3) – “пора збирання урожаю маслин, а також сам процес збирання”. Генетично субстантивованими формами середнього роду прикметників з суфіксом – *agius* є іменники на – *agium*. В аналізованій групі такі іменники мають локативну семантику і зафіксовані на позначення місць, які поросли маслиновими гаями, а також місця дикорослих олив у лісі. Напр.: *olivarium* (Cic. 3 Nat. D. 36; Plin. N. H. XVII. 30.1; Col. R. R. 5. 9) – “маслиновий гай”, “маслинова галявина у лісі”.

Про високу словотворчу активність моделі із суфіксом – *agius* свідчать не тільки іменники, а й прикметники із зазначеним суфіксом. Деривати, утворені за допомогою суфікса – *agius*, мають значення якості, подібності за кольором до плодів маслини. Напр.: *olivarius* (Col. R. R. 5. 11) – “маслиновий”, “оливковий”; “кольору маслини”; *olearius* (Forcell., v. 4, с. 423) – “олійний”, “призначений для зберігання оливкової олії”. Від назви *oliva* походить також складний прикметник, утворений синтаксичним способом словотворення. Прикметники з посткомпонентом – *fer* мають загальне значення “багатий тим, що названо в першій частині композита”. Напр.: *olivifer* (Col. R.R. 5. 21) – “той, що приносить маслини”, “покритий маслиновими гаями” (*arva*).

Дендрономен *oliva* має досить значний словотвірний потенціал в сфері дієслівної деривації. Дієслівні суфікси вказують на найбільш загальне процесуальне значення, що має відношення до предмета. Так, наприклад, суфікс – *age*, який, як відомо, формує дієслова активного стану, приєднується, в основному до іменників, що, вказують на об’єкт процесу. Напр.: *olivare* (Plin. N. H. XV. 3. 17) – “проводити збір урожаю маслин”.

Як було зазначено, тривале культивування оливкового дерева в Середземномор’ї та процес переробки плодів і виготовлення олії з часом привів до розширення понятійного кола номінації *oliva*. Так в латинській мові з’явилися грецькі запозичення на позначення нових сортів маслини. Напр.: *orchas* (Plin. N. H. XIII. 6.10) – “орхада”, “сорт оливкового дерева, що давав багатий урожай”; *druppa* (Plin. N. H. XIII. 6. 19) – “стигла маслина”.

Процес вдосконалення виготовлення олії знайшов відображення в термінологіях грецького походження: *aturca* (Col. R. R. 5. 28) – “піна або відстій маслинової олії”; *trapetum* (Cato. 3, 5) – “олійницький прес”.

Різностороннє життя римського народу, особливості світосприйняття крізь призму на-

ціонального менталітету отримали своєрідне відбиття у фразеологізації опису навколишньої дійсності. Фразеологічні одиниці, до складу яких входить дендронамен *oliva*, різні за своїм походженням, структурою і семантикою. Їх утворення безпосередньо пов'язане з культурою, традиціями, обрядами, звичаями римського народу, для них притаманні конотації піднесеного, звеличеного характеру. Напр.: *ramus olivae* (Hor. Epod. 3. 45) – “оливкова (маслинова) гілка” з давніх часів служила символом миру і спокою на протигагу “войовничому” лавру. В час тріумфу на знак перемоги римський полководець був прикрашений лавровим вінком, а солдати, які не брали участі у бойових діях, на знак мирних намірів несли оливкові вінки. *Corona olivifera* (Plin. N.H. XVII.1) – “маслиновий вінок”, знак переможця, нагорода за перемогу, в тому числі і в спортивних змаганнях; *olivam fronti graepone* (Hor. 3. 54) – “увінчати чоло маслиною”, “нагородити”; *incumbere oliva* (Ovid. 3. 6) – “спиратися на маслину”, палиця з оливкового дерева, втілювала міць, твердість, непохитність. Отже, у мові, в лексиці відбивається не тільки зовнішній, матеріальний світ, у ній конденсується і продовжує жити думка давньої людини, її уявлення, світосприйняття: називання навіть дуже конкретних предметів і явищ відбувається тільки за допомогою існуючих у мові елементів, і через цей вибір встановлюється коло асоціацій, з'ясовуються внутрішні смислові зв'язки. Дослідження з урахуванням різних аспектів, проведені в тому числі на досить обмеженому матеріалі, з одного боку, дозволяють пильніше і певною мірою по-новому поглянути на семантичний потенціал природничої лексики латинської мови, з іншого, матеріалізують ідею про неповторність національно – мовної картини світу для кожного народу.

1. Блаватский В. Д. Природа и античное общество. М., 1976.
2. Вейсман А. Д. Греческо-русский словарь. СПб.: Вейсман, 1899.
3. Встречи этнических культур в зеркале языка: (в сопоставительном лингвокультурном аспекте). М., 2002.
4. Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Т. 2. Тбилиси, 1984.
5. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. 3-е изд. исп. М. 1986.
6. Ильин И. А. Путь духовного обновления // Путь к очевидности. М., 1993.
7. Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке 2-е изд. М. 2005.
8. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении. / Пер. с англ. И. Б. Шатуновского. М., 2004.
9. Леонтьев А. А. Языковое сознание и образ мира // Язык и сознание: парадоксальная рациональность. М., 1993.
10. Лурье С. В. Историческая этнология. М.: Акад. проект Gaudeamus, 2004.
11. Феофраст. Исследование о растениях. / Пер. с др. греческого и примечания М. Е. Сергеевко. М., 1951.
12. Ernout A., Meillet A. Dictionnaire etymologique de la langue latine. Histoire des mots. Paris: Klincksieck, 1932.
13. Hehn V. Kulturpflanzen und Haustiere in ihrem Übergang aus Asien nach Griechenland und Italien sowie in das übrige Europa. Historisch-linguistische Skizzen. 8. Aufl. von O. Schrader mit botanischen Beiträgen von A. Engler. Berlin: Calvary, 1911.
14. Цннерfors A. Pliniana, in Plinii Maioris Naturalem historiam studia, grammatica, critica. Uppsala, Weisbaden, 1956.
15. Plinii Secundi Naturalis Historiae libri XXXVII / Recensuit et commentariis criticis indicibusque instruxit I. Silig Gothae, 1855.
16. Totius Latinitatis Lexicon / Opera et studio Aeg. Foecellini et in hac editione post tertiam auctam et emendatam a I. Furlanetto. Prati: Aldianis, 1858-1860.

ИСТОРИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЛАТИНСКОЙ ЕСТЕСТВОВЕДЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ В ЗЕРКАЛЕ НАЦИОНАЛЬНО-ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ АНТИЧНОГО МИРА

Татьяна Компанец

Донецкий национальный университет
ул. Университетская, 24, Донецк, 83055, Украина
e-mail: ikompanets@mail.ru

Рассмотрены особенности отражения языковой картины мира в естествоведческой лексике древних языков. Проведен историко-этимологический и семантический анализ латинского дендронамена *oliva*, исследован его деривационный потенциал. На основе

многоаспектного изучения конкретного лексического материала определяются научные критерии и позиции для более широких обобщений и итогов типологического характера. Ключевые слова: языковая картина мира, естествоведческая лексика, дендронимы.

**HISTORICAL-LINGUISTIC INTERPRETATION OF LATIN VOCABULARY
DENOTING NATURE IN THE MIRROR OF NATIONAL AND LINGUISTIC
PICTURE IN THE ANCIENT WORLD**

Tetiana Kompanets

Donetsk National University
24, Universytetska St., 83055 Donetsk, Ukraine
e-mail: tkompanets@mail.ru

In the given article the peculiarities of the linguistic picture of the world in the lexis of ancient languages were examined. Historical-etymological and semantic analysis of the Latin dendronomen olive tree was carried out, its derivational potential was touched upon as well. Some prerequisites of a future typological study are also envisaged.

Key words: linguistic picture of the world, words denoting nature, dendronimens.

Стаття надійшла до редколегії 14.04.2010 р. Статтю прийнято до друку 22.09.2010 р.